

Владан Р. Чалија
САРАЈЕВСКИ АТЕНТАТ:
ЗАПАЖАЊА

ЕДИЦИЈА
СРБИЈА 1914–1918

Уредник
Зоран Колунџија

Copyright © ИК Прометеј, Нови Сад, 2019.

Издавање *Едиције Србија 1914–1918* подржали су

Министарство културе и информисања Републике Србије

Град Нови Сад – Градска управа за културу

[Ставови аутора изнети у књизи, не изражавају ставове органа који је доделио средства за суфинансирање]

Аутономна покрајина Војводина –
Покрајински секретаријат за културу

ВЛАДАН Р. ЧАЛИЈА

САРАЈЕВСКИ АТЕНТАТ: ЗАПАЖАЊА

ПРОМЕТЕЈ
НОВИ САД

РТС

РАДИО-ТЕЛЕВИЗИЈА СРБИЈЕ
БЕОГРАД

Родителѣма и браїѹ

Само неуки и неразумни људи моју да сматрају да је прошлости
мртва и нерелазним зидом заувек одвојена од садашњице.
Истина је, најбоље, да је све оно што је човек некад мислио и
осећао и радио нераскидиво уткано у ово што ми данас мислимо,
осећамо и радимо. Уносили светлости научне истине у долажаје
прошлости, значи служили садашњости... Стога архивска
документација нису мртва, сива и узалудна као што је по површним
или неупућеним може понекад да изгледа. То су драгоценци сведоци
без којих би нам остала неопходно разумљива многа појава
у садашњости, без којих не бисмо могли назрећи ништа од
будућности.

(Ivo Andrić, „Kad je reč o arhivima“, *Arhivski almanah*, časopis Društva
arhivista NR Srbije i državnih arhiva Srbije, Beograd, br. 2-3, 1960, 7)

ПРЕДГОВОР

„Полазећи у Народну библиотеку, са њорбом њуном бележака о својој ојсесивној њемајници, он је њао насред једне хучне београдске улице да се више жив не дијне.“¹ Никола Ђ. Тришић је, нажалост, умро прије него је стигао објавити свој тридесетогодишњи, животни рад. Публикован је постхумно, сасвим сигурно некомплетан, три године касније, као *Сарајевски ајенџај у свјетлу библиографских њодајака*.² Разлика између њега и оних који се данас баве овом темом, очигледна је. Он је то доба и нараштај „опипао“, истом припадао и посредно учествовао у дјелу које је тим генерацијама дало печат. Нама, рођеним доста касније, који теми приступамо такође с идеолошком симпатијом, она је још и сјајнија што се више удаљавамо од предметне епохе. То је, чини се, чест случај када се ради о идеализовању националне историје. Али, Тришић је управо онај елемент који нам у овом промишљању даје за право. Њихов друг и сапатник, морао је да преживи оно што велики број њих није. Предодређен да о њима и дјелу пише, да нам у великој мјери олакша упознавање.

Ове ријечи о Н. Ђ. Тришићу уводне су из два разлога. Прво, јер његов истраживачки рад представља можда најбољи примјер опсесивне посвећености нечему, и школски образац озбиљног рада и темељног приступа тој пасији. А то, наравно, нужно не мора бити неки историјски догађај. Тришић је већи дио живота посветио умрлим друговима, а

идеолошки неумрлом покрету, идеји и њиховом дјелу, те репрезентује модел приступа изучавању неког питања. А друго, јер је његово штиво основ, али и мотив за даље истраживање аутору ове књиге. Слободно се може рећи да већина извора и литературе која је коришћена за писање запажања у овој публикацији представљају смјернице које је поставио Никола Ђ. Тришић. Његово штиво се не базира искључиво на штурим библиографским подацима који би нас упућивали само на извор и литературу, већ и на пратећој дескрипцији садржине забиљежених библиографских јединица. Ипак, библиографска јединица у Тришићевој књизи и опис онога што се у њој говори, за даљи рад били су само полазна тачка. Али, ако није успио наћи библиографску референцу у оригиналном издању, аутор се послужио Тришићевим цитатима или интерпретацијама њеног садржаја. Све то показује колико је такав један посвећен рад и његов резултат и данас, више од 60 година од објављивања, и поред огромног напретка у свијету технологије која нам омогућава да истражујемо брже и неупоредиво лакше, незаобилазан. Ови уводни редови као панегирик једном озбиљном истраживачу представљају захвалу њему, како на мемоарским записима, тако и на библиографији, који нам омогућавају да даље истражујемо, и приближимо се одговорима по бројним питањима око Сарајевског атентата.

Поред Н. Ђ. Тришића, основ и инспирација за истраживачки рад аутора представљају писања професора Цветка Ђ. Поповића и Војислава Богићевића, без обзира на њихове малобројне грешке у изношењу чињеница, али и на неслагање с одређеним закључцима. Али то је, када се има у виду тема која је можда најобрађиванија у историји, неминовно. Форма Поповићеве књиге *Око Сарајевској аџендишта: Критички осврти и најомене*³, јасно се може примијетити као начин приступа освртима на одређене публикације и у овом скупу радова. А то је критички, полемички жар. Свјесно постављен избор. Разумије се, аргументован. Наравно, сту-

дија Владимира Дедијера *Сарајево 1914* (укључујући и друго допуњено издање) је незаобилазно штиво сваког истраживача ове теме. Оно вас просто тјера да, када је ријеч о изворима и литератури, истраживању приступите озбиљно. Без обзира на закључке, односно тумачење пронађене грађе. Аутор се сјећа да му се управо кроз ову књигу, њено прво издање из 1966. године, отворио један нови свијет, свијет упознавања младости којој смо дужни.

Аутор није историчар академског звања. Недостатак формалног образовања у том погледу, истраживачима свакако знатно отежава посао. Методологија истраживања, и, битно, темељнија веза с бројним другим историјским питањима с којима се један историчар сусреће на путу ка стицању звања, олакшавају му да конкретан историјски догађај лакше обради од некога ко то није. Али све то и даље не значи да иза рада оних које поједини дипломирани историчари злонамјерно називају „псеудоисторичарима“ (и онда када се не ради о псеудоисторији) не стоји озбиљан и темељан приступ зацртаном задатку. А чињеница је да они који јесу историчари често свој посао не раде онако како то академски позив од њих захтјева. Нажалост. Неки међу њима, често егоцентрични, као носиоци монопола над писањем и тумачењем прошлости, легитимишу се као искључиви имаоци „права“ на презентовање истине у овој Херодотовој науци. Псеудоисторија, као облик неприхватљивог историјског ревизионизма, заснованог на сензационализму и неутемељеним, недоказаним „открићима“ наравно, није добра. Међутим, проблем је у томе што они који би жељели бити монополисти једне друштвене науке, све друге који нису дипломирани историчари, а баве се историјом као науком, подводе под овај пежоративни појам, без обзира да ли иза тога стоји озбиљан рад заснован на изношењу чињеница. Као и у свем људском делању, постоје они који свој посао обављају професионално и у спрези с моралним начелима, те они који због друштвено-политичких прилика, у служби политике,

идеолошких убјеђења (која сама по себи нужно не значе и одсуство објективности), затим жељни ексклузива, историјске радове пишу неозбиљно, злонајерно, изврћући оно што зовемо историјском истином. Погрешне слике о историјским догађајима у свијести ширих народних маса често су резултат нетачних приказивања у научним радовима, школским уџбеницима и јавним наступима управо историчара по позиву, а не оних који то нису, без обзира на данашњу, у јавности, прекобројну заступљеност мноштва шарлатанских тумача историјске „истине“ преко савремених, напретком технологије, начина доласка до већег броја људи. Уосталом, довољно је сагледати дијаметрално супротне закључке водећих домаћих и страних историчара од Сарајевског атентата на овамо, па с пуним правом установити да се ту не ради ни о каквој потешкоћи доласка до правилног одређивања историјске истине, већ о нечему другом. Као што је својевремено историчар Станоје Станојевић по питању Сарајевског атентата несумњиво писао у корист организатора Солунског процеса, тако су нпр. Алфред Вегерер (Alfred von Wegerer), Ханс Иберсбергер (Hans Uebersberger) и Лудвиг Битнер (Ludwig Bittner), наступали у служби потребе скидања одговорности са Њемачке и Аустро-Угарске за Први свјетски рат, буквално осветнички, ван сваког објективног приступа изучавању овог историјског питања (овим ни у траговима не желећи у исти кош, по значају и последицама необјективног писања историје, ставити Станојевића и аустројске/њемачке ревизионисте).⁴

Питање је колико се данас новим публикацијама о овој теми доноси нешто ново. Промјеном друштвено-политичких прилика, мијења се и поглед на прошле догађаје, пишу се радови који врло често наступају ревизионистички неистинито, апсолутно без икакве доказне подлоге која би им дала за право. Чињеница да шири јавност историјским темама приступа углавном кроз публикације које се објављују у њихово вријеме, а које су препуне „новог“, „ексклузивног“,

указује на неопходност поновног објављивања штива која су давно написана, а која чињенично у потпуности демантују све те нове скрибоманске написе. То је један од начина супротстављања неоснованом ревизионизму. Други је писање нових, користећи се закључцима ранијих писаца, или њиховом допуном, а која не представљају мијењање погледа на суштинска питања. Свакако, нови радови су нужни и због тога што се протоком дужег временског периода од конкрет­ног историјског догађаја сазнају неке нове чињенице и извори отварањем архива који нису били доступни претходним истраживачима, ма колико су они у своје вријеме наступали објективно. Постоје и архиви који нису довољно истражени, односно из њих није све објављено, а било је доступно истраживачима. С тога, некад постоји потреба за дорађивањем, проширивањем ранијих закључака, односно извођењем потпуно нових тумачења. Међутим, када је ријеч о Сарајевском атентату, одавно нису понуђени неки нови извори којим би се озбиљно покушали промијенити главни, тј. најбитнији закључци, као што је питање иницијативе и организације чина од 28. јуна 1914. Аутор је, пишући прве текстове о Сарајевском атентату, примарно за циљ имао подсећање на значај младости која је говорила језиком слободе, а затим, наилазећи на нове публикације које наступају неистинито, својим освртима на њих желио подсјетити на чињенице које су давно утврђене, али занемарене, не намје­равајући да понуди нешто ново. У међувремену, ширећи знање о питањима око Сарајевског атентата, наилазећи на грађу која је или необјављена, или раније давно понуђена али погрешно протумачена, указала се жеља за извођењем и сопствених закључака по неким питањима, те да се понуде и извјесне занимљивости, али које не мијењају оно нај­битније када је ријеч о овој теми.

Овом књигом, једна општепозната историјска тема се не обрађује у цјелини, условно речено од неког почетка до краја. Сабрани су, дакле, радови који се односе на само нека

од питања око Сарајевског атентата. Наслови радова, јасно, упућују на централно питање које се у њему обрађује, али ту се, иако нису издвојени као посебни, налазе осврти и на многа друга важна запажања око Сарајевског атентата и „Младе Босне“. Иако већином писани одвојено, у дужем временском периоду, ненамјенски за неку публикацију која би их објединила, текстови су међусобно повезани напоменама у којима се по одређеним питањима читалац упућује на редове у неком другом прилогу у коме се више о томе говори. Неки су опширни, а можда и „загушени“ напоменама, што широј читалачкој публици, која се детаљно не бави овом темом, може бити напорно. Томе је приступљено из жеље да се ономе ко темељније изучава Сарајевски атентат понуди више закључака.

Ријеч-двије о некима од конкретних питања које дотиче ова књига. У литератури о овом догађају име Михајла Пущаре се помиње, али је утисак да он нема значај који му припада. Овај пријатељ Гаврила Принципа, који није само поред њега стајао у судбоносном часу 28. јуна 1914, припада кругу људи који су доказ да је иницијатива за Сарајевски атентат поникла у главама револуционарне омладине окупираних покрајина. Посебни прилози о њему, од којих је један књижевни моменат (који, самом таквом формом, иако заснован на фактима, „одскаче“ од осталих), стављају га на исти пиједестал с бројним другим омладинцима једног дивног нараштаја. Ту је и прича о револуционарном расположењу ђака у Требињу, чије се дјеловање не може директно повезати са Сарајевским атентатом, али му даје шири, прави карактер, јер потврђује да је догађај са обале Миљацке једне сунчане недеље 1914. резултат скоро свеопштег расположења младих људи тог поднебља. Кроз, у литератури до сада у цјелини необјављена, сјећања проф. Војислава Богићевића и сестре Недељка Чабриновића, Вукосаве из 1969, читалац ће наићи на занимљивости које допуњују њихова ранија казивања као непосредних свједока једног крупног

догађаја и познаника оних који су га припремили и извели. На основу преписке са братаницом Недељка Чабриновића, кћерком Недељковог брата Душана, г-ђом Ранком Чабриновић из 2019. године, приповиједа се о судбини ове породице након Сарајевског атентата. Као посебна тема ту је и учешће Владимира Гађиновића у Сарајевском атентату, односно неодрживост тврдњи да и он стоји иза његове иницијативе и организације, без жеље да се овој изузетно битној личности оспори значај који је несумњиво имао. Вјерујемо да ће посебну занимљивост представљати књига која је некад била својина Гаврила Принципа, а коју је заборављену, после више од пола вијека, аутор 2018. пронашао на Филолошком факултету у Београду.

Примјећујући како се истражни судија у Сарајевском атентату, Лео Пфефер (Leo Pfeffer), и данас представља као објективни мемоариста и правичан професионалац са чак симпатијама према сарајевским атентаторима, у *Зайажањима* се одговара на питања какав је заиста био и зашто се његовој књизи мора приступати с посебном обазривошћу. Када је ријеч о необјективном писању о Сарајевском атентату, тачније његовим непосредним актерима, у књизи се налази и осврт на, благо речено, неславну улогу мемоаристе Доброслава Јевђевића, с обзиром да се и то штиво врло често користи као поуздано. Читалац ће и кроз критику једног књижевног дјела из нашег времена, јавности представљеног као штиво уџбеничког карактера на коме се може учити историја Сарајевског атентата, сазнати сву необјективност писања о овој теми у дијелу Сарајева данас, а у којој се огледа негативан поглед на Гаврила Принципа и његов нараштај. У вези с тим, али као посебан прилог, уврштен је и наслов о мучитељу – осврт на поражавајућу чињеницу да се кроз један научни, универзитетски часопис Босне и Херцеговине, односно града у коме је правдољубива младост умирала за оно што зовемо вишим идеалима, данас покушава рехабилитовати Виктор Ивасјук (Viktor Iwasiuk), чиновник сарајевске

полиције 1914, који је међу онима који нешто више знају о „Младој Босни“ познат по томе што је на канцеларијском столу држао лобању невесињског апостола слободе, Богдана Жерајића.

Пажња је посвећена и конкретним документима, као примарним историјским изворима. Да ли телеграм из Архива Босне и Херцеговине, сигнатуре *ABH, ZVS-Präs. br. 5079/1914*, заиста даје за право тумачењима да је Аустро-Угарска обавјештајна служба још октобра 1913. у своју евиденцију унијела име Гаврила Принципа као сумњивог лица, односно знала да се овај спрема за убијање Франца Фердинанда (*Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este*)? Затим, од каквог је значаја до сада необрађивано писмо из Државног архива Србије, које је „*бивши народни њосланик П. Павловић*“ 3/16. јула 1914. године упутио Николи Пашићу, којим га обавјештава да је од њега тражено да аустроугарској полицији у Земуну потврди сусрет престолонаследника Александра Карађорђевића и Недељка Чабриновића? Да ли је документ из 1922, из фонда *Краљев двор* у Архиву Југославије, који се у нашој јавности од 2017. године представља као писмо које је отац Гаврила Принципа писао краљу Александру, молећи га за егзистенцијалну помоћ, заиста његово? Кроз овај осврт одговорено је и на питање односа власти новонастале државе након Великог рата према сарајевским атентаторима и њиховим породицама. То су нека од питања којима се бави ова публикација.

У предговору аутор жели да се осврне на још једну ствар. Иако се на овом мјесту, и у прва два прилога у књизи, упушта у краће објашњавање основаности чина од 28. јуна 1914. и уопште атентата као начина борбе, то не сматра некаквим правдањем тог чина и омладине која га је иницирала и извела, већ само подсјећа на факте које заборављамо или свјесно занемарујемо. Јер зашто би, забога, константно правдали дјела која су инспирисана оним најдивнијим мотивима, које данашњи човјек у себи готово да више не препознаје? О то-

ме је говорио Недељко Чабриновић у емотивном, а за некога ко није дубље упућен у читаву ствар и прилично збуњујућем говору последњег дана суђења. Жалећи јер је убијен отац, он истиче да је у њима примарно била љубав за сопствени народ који трпи. Чабриновић: „*Ми смо мислили да су њлемениџи људи сјособни за аџениџаџи*“.⁵ На крају крајева, онај који је у Босну и Херцеговину на демонстрацију окупационе војне силе и парадну шетњу Сарајевом дошао на први Видовдан који је после четиристо година освануо ослобођен од неког другог освајача у Старој Србији, није дошао као отац и вођен супруг, већ као наследник престола империјалистичке земље, без искрене жеље за рјешавањем вишедеценијског проблема покрајина које је његова „превисока кућа“ окупирала, ма колико се неки историчари трудили да прикажу супротно. Можда не постоји као норма позитивног права, која би учиниоце кажњивих дјела ослободила сваке одговорности за извршено, али Његошев стих: „*Зло чиниџи ко се од зла брани, џиу злочинсџива није никаквоџа*“;⁶ јасно одређује основ за ослобођење из скупа норми онога што би назвали *ius naturale*. Један од сарајевских атентатора, прецизније учесника у организацији и припреми дјела, Васа Чубриловић, 67 година од видовданског атентата каже: „*Ми смо смаџрали да крџимо џозиџивне законе убијајуџи човека. И сви смо на џроцесу, акџивни, џо изјавили и нисмо давали џризив на џресуду. Смаџрали смо да смо џрекрџили џозиџивне законе и да нас џреба казниџи. А образложењем смо указали заџио смо џрекрџили закон.*“ Истом приликом, осврћући се на савремене облике терористичких аката (1981), за које, не одобравајући их, наводи да представљају тражење санкција од неодговорних, нпр. постављање бомбе у биоскопу, жељезничкој станици..., каже: „*Уколико џојединац смаџра да има неки џредсџавник њему џроџивноџ сисџема, нек иде на њеџа, а и себе да да. Овакво, мислим да нема ни еџичке, ни моралне џодлоџе*“.⁷ Чубриловићеве ријечи одражавају суштину расположења и мисли

тих младих људи, који, знајући да крше законе нападом на конкретне личности у којима се оличава противан систем, дјелују за неко веће добро. Гаврило Принцип, у првој изјави пред Окружним судом у Сарајеву, приликом појединачних саслушања на главном претресу, на питање председника судског вијећа да ли се сматра кривим изговара: „Злочинац нисам јер сам уклонио онога који је чинио зло. Мислио сам добро“.⁸ Иако свјестан убиства као кривичног дјела, он чак ни то пред окупаторским судом није желио да призна. Недељко Чабриновић изјављује да се „ћути“ кривим због злочина убиства, али његова изјава у истражном поступку: „Нико на свијету не би могао да ме убеди да моје идеје нису људске и да дело које сам учинио није добро дело“,⁹ заједно с наведеном Принциповом, представљају поменутому Његошеву мисао, и став о невиности, коју никакав окупаторски суд не може довести у питање. Као што рече Перо Слијепчевић: „Од вајкада се дело цени људским мислима. Ако људи мислима извиру из народа, из историјске нужде, рубоба дела оштрава. Друштво је људско ствар кад га учини интелектуалац, из власних људских побуда, бацајући себе на ломачу, нарочито омладина, а друштво кад људи чини дресирани башибозук.“¹⁰

У вези с позитивним правом Босне и Херцеговине у 1914. години, треба знати да је према њему убиство аустроугарског престолонаследника могло бити третирано искључиво као и убиство сваког другог човјека, а никако као радња која би се подвела под норму којом се санкционише велеиздаја. Правна квалификација дјела коју им је тужилац стављао на терет никако није могла представљати велеиздају и по томе што сам атентат у кривично-правном смислу не може директно да се повеже с намјером на отргнуће неког дијела територије из Аустроугарске монархије. Посебно јер Босна и Херцеговина правно нису биле саставни дио Аустро-Угарске. О томе је говорио др Рудолф Цистлер (Rudolf Zistler), бранилац, формално тројице, а уопште свих за велеиздају оптужених на процесу против Гаврила Принципа и другова.

На крају, иза ових радова не стоји само ауторов лични напор да они угледају свјетлост дана. Посебну захвалност дугујем онима који су несебично помогли да рукопис нађе свој пут и издавачкој кући *Прометееј*, препознавши га као штиво вриједно мјеста у едицији *Србија 1914-1918* која већ дуго низ година његује културу сјећања на људе и догађаје који одређују наш идентитет, што представља посебну част. Морална подршка и подстицај да се пише, носе примарну захвалност. Далеко би ме одвело када би свима њима поименце на овом мјесту захвалио. С тога, без сумње, вјерујем да ће се сви они препознати. Онима који физички нису међу нама, захвалност и вјечно сјећање.

Аутор

БЕЛЕШКЕ

- ¹ Аутор ове књиге годинама је посеђивао исту установу, носећи у торби књигу Николе Ђ. Тришића и своје биљешке о истој тематици, не слутећи да је и овоземаљски живот Тришић завршио на истом оном путу којим је ходио тридесет година, 18. новембра 1957. г. Податак и пренијети цитат пронашао сам тек 2022, у књизи Боривоја Јевтића *Pisci i maske* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1965, 51). У вријеме када је Тришић био у Београду, Народна библиотека Србије налазила се у Кнез Михаиловој улици на броју 56 (1946–1967), у згради некадашњег хотела *Српска круна* (данас је ту Библиотека града Београда).
- ² Nikola Đ. Trišić, *Sarajevski atentat u svjetlu bibliografskih podataka*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1960.
- ³ Cveto Đ. Popović, *Oko Sarajevskog atentata. Kritički osvrti i napomene*, Sarajevo, Svjetlost, 1969.
- ⁴ О константном фалсификовању историје по питањима око Сарајевског атентата, понашању „струке“ у служби политичког ревизионизма за скидање одговорности за Први свјетски рат, од 1914. до данас, темељно је писао историчар Миле Бјелајац у књизи *1914–2014: Зашто ревизија?: Сипаре и нове контроверзе о узроцима Првој свјетској рати*, Београд, Медија центар „Одбрана“, 2014. и *1914–2014: Зашто ревизија? Мењање оцена о узроцима Првој свјетској рати води ревизији оцена о узроцима Другој свјетској рати*, допуњено издање, Нови Сад, Прометеј; Београд, Радио-телевизија Србије, 2019.
- ⁵ Vojislav Bogićević, *Sarajevski atentat: Izvorne stenografske bilješke sa glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova, održane u Sarajevu 1914. g.*, Sarajevo, Državni arhiv NR BiH, 1954, 399.
- ⁶ Петар Петровић Његош, *Лажни цар Шћејан Мали. Историјско Збијње Осамнајестога Вијека*, Трст, Изд. Андрије Стојковића, 1851, 166.
- ⁷ Из интервјуа др Васе Чубриловића, тв-емисија „Телескопија: Васе Чубриловић“, аутора Боре Кривокапића, редитељ Миљенко Дерета, ТВ Београд, 1981.
- ⁸ V. Bogićević, *Sarajevski atentat: Izvorne stenografske bilješke...*, 61.
- ⁹ Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914*, II dop. izd., knj. II, Beograd, Prosveta, 1978, 248.
- ¹⁰ Перо Слијепчевић, „Помен Гађиновићу“, *Прејлед*, Сарајево, књ. X, год. VIII, св. 127-128, јул–август, 1934, 359.

У СЛАВУ МИХАЈЛА ПУШАРЕ И ДРУГИХ
ДИВНИХ, ХРАБРИХ ОМЛАДИНАЦА
БАЛКАНСКЕ „ЛИЈЕПЕ ЕПОХЕ“

*Из ваших срца – из вулкана живих,
Избише ватре велике и леје,
К’о зора рана сврх њимора сивих.*

(А. Шантић)¹

I

Историјски факт као
експозиција и заплет

Израз *La Belle Époque* (фра. лијепа епоха) означава период од око три десетљећа пред Велики, односно Први свјетски рат. Настао како би се носталгичним тоном, прво у Француској, а потом уопште у земљама западне и централне Европе описало неко много љепше и мирније вријеме које је претходило вртлогу ратног ужаса који се човјечанству догодио почетком XX вијека. Доба значајног економског, културног и умјетничког просперитета, али и технолошког напретка и развоја (индустријска револуција).

И док су у *лијепој епохи* неки доживљавали процват, двије, само природом лијепе, балканске покрајине биле су црна рупа на мапи тог дијела Свијета. У њима сељак, као и у средњем вијеку „*ишиши, јагује*“². Европа је, дајући право

Аустро-Угарској на Берлинском конгресу 1878. г. да окупира Босну и Херцеговину, тада „султанове“ покрајине, под изговором увођења реда и обезбјеђења мира, обећала да ће аграрно питање бити ријешено. Формално, такву обавезу члан 25 Уговора није предвиђао. Уопште, то је називано цивилизаторском мисијом, која је требало да посложи ствари на једном, у сваком смислу, заосталом дијелу Старог континента.

Након 30 година од доласка „просветитељске“ окупационе чизме, босанскохерцеговачки сељак, кмет (значајном већином Србин и православни хришћанин, у броју од 70% кметова Босне и Херцеговине),³ јер је нова власт задржала тзв. *Саферску наредбу* из 1859, давао је феудалном господару – агама и беговима – трећину оствареног годишњег прихода са земље, а царској и краљевској аустроугарској власти десетину. И док је феудални господар био ослобођен да цару плаћа порез на од кмета добијену трећину, дотле је кмет порез држави плаћао (обавезно у новцу) по основу комисијске процјене која је на терен излазила унапријед, и прије него је овај стигао пожњети. То значи да је овај мученик аги и цару морао платити без обзира на то каква је година била, и да ли се после комисијског обрачуна можда десила нека природна катастрофа и уништила усјеве. У првим годинама по окупацији нова власт је мушкарцима наметнула и кулук, присиљавајући их да раде на изградњи путева користећи своју стоку. Ова обавеза је касније замијењена још једним порезом у новцу. Поред тога, порез се плаћао и на кућу и стоку.⁴

Од 1911. године, „дирљивом“ реформом, тј. усвајањем „Законске основе о давању зајмова за добровољно откупљивање кметовских селишта у Босни и Херцеговини“, кмет је могао да се ослободи узимањем кредита од мађарске банке на период отплате не мање од 30, и не више од 50 година. Закон није ограничавао висину откупне цијене, а до откупа је могло доћи само уз пристанак феудалног господара. „С друје сїрране, кметови се никако нису моли йомирїти с йим да йлаћају земљу наййойљену крвљу и знојем, коју су йо осје-

ћању природној йрава смайрали својом и коју су кроз дуи
низ йодина у виду хака и йрескуйо йлайишли.“⁵

У Босни и Херцеговини је 1906. г. било 354 основних шко-
ла (од чега 253 државних, те 70 школа црквених правосла-
них општина и 31 које су издржавале католичке). За то врије-
ме у сусједној Краљевини Србији, иако нешто бројнијој
према становништву, било је 1272. У исто вријеме, у Босни
и Херцеговини постојале су 4 гимназије, а у Србији 20.⁶ Док
је у Србији у преданксионо и анексионо вријеме постојао
универзитет с 1000 ученика,⁷ дотле је за 24 године окупације,
од 1878. до 1902, свега 30 Срба и 10 муслимана из Босне и
Херцеговине завршило неку високу школу.⁸ После 32 годи-
не нове власти у овим двјема покрајинама, 1910, 87,84% ста-
новништва било је неписмено.⁹

Окупациона политика фаворизовања католика, прије
свега константним довлачењем странаца за чиновнике, је
слика тог времена. Ови досељеници су са домаћим католич-
ким становништвом у преданксионо вријеме чинили 92%
чиновништва Босне и Херцеговине. Православни хришћани,
иако већина, имали су свега 3% мјеста међу чиновницима.¹⁰
Хабзбуршка кућа као папска, клерикална, имала је нарочит
интерес да се подупиру католици и то се јасно примјећива-
ло из године у годину. Константан неприродан прираштај
католичког живља био је очигледан. Странци нису били
само чиновници, они који воде администрацију, већ и стра-
не компаније, прије свега из Аустро-Угарске, добијајући
монопол за извоз сваког природног богатства које је Босна
и Херцеговина имала. У том послу запошљавани су, опет,
странци. Извозили су дрво и жељезну руду, угаљ, манган...
Зато је окупациона политика добро радила једну ствар. Гра-
дила пруге и путеве.

Године 1908. Аустро-Угарска је, кршећи одредбе уговора
од највећег међународног значаја, анектирала Босну и Хер-
цеговину (иако сам чин никада није потврђен правно-фор-
мално, дакле није спроведен кроз законску потврду парла-
мената Аустрије и Угарске). И у таквом стању, према на-

пријед изнијетим подацима, цар Франц Јозеф, објављујући анексију силама потписницима Берлинског уговора, 1908. г. у писму руском цару, између осталог каже: „Ради се о њоложају Босне и Херцеговине. Ове двије њровинције достийиле су у садање вријеме, блајодарећи несмањеном сйарању моје владе, висок сйейен духовној и економској развийка, оне с ѡравом ѡеже блајодайима ауѡноомне и усйавне уйраве...“¹¹

Нерјешавањем аграрног питања, аустроугарска окупацио-на политика у Босни и Херцеговини имала је за циљ одржавање анимозитета међу различитим конфесијама. Посједници земље, на папиру, муслимани таквим ставом били су задовољни, а на терет махом православног становништва. И то је био један начин политике „завади па владај“. Покушај Калајевог режима да, прије свега на уштрб Срба у Босни и Херцеговини, створи једну босанску/бошњачку нацију, доводи до другог облика изазивања нетрпељивости. Одржавањем католичког/хрватског становништва у фантастичном увјерењу да ће им Аустро-Угарска подарити једну нову јужнословенску државу у тријалистичкој заједници са Аустријом и Угарском, те на тај начин Босну и Херцеговину приближити Хрватској, такође је подгријеван дух несугласица са православним/српским становништвом.

Таквом политиком спречавано је и свако консолидовање становништва на јужнословенској основи која би била противна останку у заједници са аустријском и мађарском круном, а тиме и брана спровођења германског *Drang nach Osten*. Већ је анексија јасно наговјестила да германска струја у својим плановима за продор на исток укључује и Краљевину Србију, што је била нимало пријатна чињеница за већински народ у Босни и Херцеговини. Слику времена које би у том смислу тек дошло, Аустро-Угарска је становништву Босне и Херцеговине демонстрирала преко генерала Оскара Потјорека (Potiorek Oskar), армијског инспектора и поглавара земље, маја 1913, када је због ратних успјеха Краљевина Србије и Црне Горе у Првом балканском рату избила *Скадарска криза*. Опсада Скадра од стране Србије и Црне Горе поново је узбудила ратне

духове Аустро-Угарске, која никако није жељела било коју силу мимо ње на том дијелу обале Јадранског мора. Рјешавање кризе захтјевало је српско повлачење с мора. Потјорек је у Босни и Херцеговини спровео тзв. *изнимне мјере*, с циљем припреме за евентуални сукоб са Србијом. Ово ванредно стање огледало се у завођењу војне и полицијске власти и ограничавању грађанских слобода. Суспендован је рад цивилних судова, а заведени војни, забрањен је рад свих српских друштава, затваране школе, ограничена слобода штампе и распуштена радничка друштва. Стање је потрајало до напуштања Скадра од стране трупа Србије и Црне Горе.

Босни и Херцеговини 1910. г. „дарован“ је Устав. Цинично вријећање интелигенције сваког мислећег човјека, требало је тобоже да представља демократски напредак ове заостале земље. Формиран је Сабор, који нити је могао бирати владу, нити самостално доносити законе, јер су их морале потврдити аустријске и угарске власти.

Европа, незаинтересована да ријеши сва ова питања, пристаје да се према Босни и Херцеговини спроводи правно насиље, продор страног капитала и сузбијање домаће привреде, да се земља и људи у њој искориштавају на сваки могући начин, да се отимају природна богатства и гуше национални осјећаји, а напослетку, и примарно – да се преко ње врши даља експанзија аустро-њемачког империјализма ка истоку.

Генерални конзул Француске у Будимпешти Луј виконт д Фонтнеј (Louis Gabriel Antoine Viconte de Fontenay), након атентата Богдана Жерајића у Сарајеву на представника окупационе власти у Босни и Херцеговини, поглавара ових покрајина, генерала Маријана Варешанина, 1910. г. (сасвим сигурно с јасном поруком баш на дан отварања Сабора. Свечано га је отворио управо Варешанин), у Париз је упутио извештај министру спољних послова, у коме пише: *„Айенійайи радикалној Србина йроішив йредсїавника тїуђинске власїи, биће знак за йобуну која ће се орїанізовайи ради йроїшесїа йроїшив сїања сївореној анексијом...“* Ове ријечи које ће се остварити не показују пророчку моћ француског дипломате, већ тада

свима очигледну реалност, коју нико није желио да спријечи утицајем на побољшање унутрашњих друштвено-политичких прилика и измјену међународноправног положаја Босне и Херцеговине. Што показује и следеће из истог дипломатског акта: „*Можда се не води довољно рачуна о њиховом балканском народу за њихових тридесет година. Владе, које су се учиниле судијама балканске историје, морају од сада водити рачуна о њиховим интересима оствареним после Берлинског конгреса.*“¹²

Босна и Херцеговина тог времена, иако неписмена, сиромашна и културно заостала, изњедрила је једну дивну младост. Младост, чија писменост и образовање не значи ништа, док сељак грца и с њима се заједно национално гуши. Младост из које је једнаким жаром избијао књижевни, умјетнички и револуционарни дух. Младост која бескомпромисно устаје против тлачитеља. Она је балканска *лијепа епоха*. Остављајући по страни књиге, узимала је пиштоље и бомбе и жртвовала своје младе животе. То је била освета¹³ за обесправљене, сиромашне и национално даљене, али прије свега нада да ће њихова дјела продрмати свијест како сународника, тако и других Словена, те завртјети точак масовног ослобођења. Једном од њих, одражавајући фасцинантну симболику, баш на дан када ће с оружјем изаћи на улицу да сачека представника окупационе власти, у јавном тоалету испало је школско свједочанство.¹⁴ Аустро-Угарска, која је створила гло за насиље, гурала је овим младим људима оружје у руке, не остављајући им избора. Окупација, нерјешено аграрно питање, анексија, национално угњетавање и понижававање, били су главни мотиви који су ову дивну младост водили бесмртним дјелима.

Био је 28. јун када је на Берлинском конгресу претресано питање Босне и Херцеговине, и од великих европских сила потврђена одлука о окупацији. Година је 1878.

Био је 28. јун када је на сарајевском уличном конгресу бунтовне омладине претресано питање окупације и анексије Босне и Херцеговине, и од „*силици*“¹⁵ потврђена одлука о слободи. Година је 1914.

Фото. 1. Ойшужене у „казненој сивари йрошив Гаврила Принциџа и друџова збој злочина велеиздаје“ воде на љавну расџраву. Сарајево, Филиповића касарна (данас Кампус Универзитџета у Сарајево), октобар 1914. Бројевима означени: 1. Гаврило Принциџ и 2. Недељко Чабриновић. „... одведоше нас све везане два по два. Између нас, средином се йрошизео дуџачак ланац сџајајући све йарове. Праџила нас је јака сџража са обе сџране... На џом йуџу увек је било мобилисаних војника који су нас радознано џедали, а мноџи су нас йсовали и йреџили нам. Једном кад смо се враћали, исџред самоџ улаза у наш заџвор, један од џих војника залџте се да удари Принциџа, који је ишао исџред мене. У џом џренуџку, војник из сџраже, која нас је йраџила, удари џоџа црно-жуџоџ јунака снажно кундаком йозади, рекавши: 'Шџа најадаш везана човјека!' Изненадио ме је овај йосџуџак нашеџ йросџоџ војника, уџолико више шџо сам га йознавао из виђења. Био је џо кочијаш, риђокоси муслиман, којеџ сам често виђао на џеџовом фијакеру код Кашедрале, џде чека мушџерије. У овом џренуџку из џеџа је йроџоворило наше народно схваџање виџеџџа.“ (Цвеџко Ђ. Поџовић, Сарајево Вџдовдан: Доживљаџи и сећања, Беоџрад, Просвеџа, 1969, 70,71).

Фото. 2. На главној расправи пред Окружним судом у Сарајеву, у судници војно-тарнизонској суда, на 1 септембра у Филиповића лоџору. Дворана „малена је, али довољно свијетла и прилично акустична. Имаде 4 прозора. 2 на прозору и 2 на задњем дијелу собе. Прозори су заштитни бијело-црвеним прозастим зашторима. На зидовима налази се слика краља Фране Јосипа I. и надвојводе пријестолонаследника Фране Фердинанда.“ (Из изјаве др Владимира Кестерчанека, званичној-судској стенографа с процеса, тада наставника Техничке школе у Сарајеву, 15. августа 1949, АС, МИД, Збирка Војислава Јовановића Марамбоа, Ф-78 (нови бр. АС-Марамбо 30), фас. „Кестерчанек“). С lijeва на десно у првом реду: Трифко Грабеж, Недељко Чабриновић, Гаврило Принцип, Данило Илић и Мишко Јовановић. Из Чабриновића и Принципа – Јаков Миловић, сељак из Обријежи, поријеклом из Бодезишта (Гацко), који је Принцип и Грабежа водио преко Дрине. На расправи је сједио крвљу умрљане кошуље од ране задобијене жандармским ударцима приликом хайшења. Десно од њега Лазар Ђукић, из Рибника код Кључа, један од најактивнијих бунтовних омладинаца, чије кости никад нису враћене у домовину.